

AGNIESZKA LASOTA

Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie

ORCID: 0000-0001-6128-7859

DIAGNOZA EMPATII I AGRESJI NASTOLATKÓW W KONTEKŚCIE POSTAW RODZICIELSKICH

Streszczenie: Celem badań była analiza związku między postawami rodzicielskim a poziomem empatii i agresji dorastających dzieci. W badaniach wzięło udział 201 adolescentów w wieku 16–18 lat wychowywanych w pełnej rodzinie w dużym mieście. Do pomiaru empatii użyto kwestionariusza IRI (Davis 1983), poziom agresji diagnozowano na podstawie wyników kwestionariusza Bussa i Perry’ego (1992), a KPR-Roc (Płopa 2008) użyto do pomiaru retrospektywnych zachowań rodzicielskich pod kątem pięciu postaw: akceptacja/odrzućenie, nadmierne wymagania, autonomia, niekonsekwencja oraz nadmierna ochrona. Wyniki badań własnych potwierdzają istnienie związku między postawami rodzicielskimi a poziomem zachowań empatycznych i agresywnych u dzieci. Umiejętność przyjmowania cudzej perspektywy oraz współodczuwania przez synów i córki zależy w dużym stopniu od postaw rodzica tej samej płci. Dla poziomu empatii dziewcząt predyktorami okazały się postawy matek, zaś poziom empatii chłopców w największym stopniu wyjaśniają postawy ojców. Ponadto, brak pozytywnych postaw ojców i duże nasilenie negatywnych ma związek z nieumiejętnością radzenia sobie z własnymi emocjami przez młodzież obu płci i wzmacnia ich personalny dystres. Również diagnoza poziomu agresji młodzieńczej była rozpatrywana w kontekście pozytywnych oraz negatywnych postaw rodzicielskich, które mogą sprzyjać bądź hamować agresję swoich dzieci. Zarówno pozytywne jak i negatywne postawy obojga rodziców miały istotne znaczenie dla nasilenia agresji dzieci w zależności od rodzaju aktu agresywnego. Agresję bezpośrednią dziewcząt najsilniej wyjaśniały negatywne postawy obojga rodziców, zaś agresję pośrednią głównie postawy ojców. U chłopców, dla poziomu agresji fizycznej i werbalnej istotne okazały się postawy matek, zaś dla agresji pośredniej jak gniew i wrogość – głównie postawy ojców. Wyniki badań potwierdzają, że zarówno matka, jak i ojciec odgrywają istotną rolę w kształtowaniu odpowiednich społeczno-emocjonalnych umiejętności swojego dziecka. Dowiodły również istnienia odmiennych wzorców relacji pomiędzy postawami matek i ojców a zachowaniem empatycznym i agresywnym ich dzieci.

Słowa kluczowe: empatia, agresja, młodzież, postawy rodzicielskie

WPROWADZENIE

Pisząc o diagnozie psycho-pedagogicznej w resocjalizacji młodzieży, należy wziąć pod uwagę całe spektrum zmiennych, zarówno indywidualnych jak i środowiskowych. Rodzina, jako podstawowe środowisko, ma największy wpływ na kształtowanie i rozwój zachowań prospołecznych jak i agresywnych dzieci i młodzieży. Atmosfera panująca w domu, jasno określone normy i zasady, a także dostosowanie form oddziaływań wychowawczych do aktualnych potrzeb młodzieży są kluczem do prawidłowego rozwoju osobowości młodych ludzi (Maccoby, Martin 1983). Dziecko od najmłodszych lat uczy się zachowań od rodziców, w tym także zachowań empatycznych czy agresywnych. Obecność obojga rodziców w życiu zarówno małego dziecka, jak i dorastającego młodego człowieka, sprzyja prawidłowemu rozwojowi społeczno-emocjonalnemu, a w procesie wychowania ojciec i matka mają odrębną rolę do spełnienia. W relacji między rodzicem a dzieckiem to właśnie akceptacja, empatia i kongruencja są czynnikami umacniającymi wzajemny kontakt (Juroszek i in. 2013). Charakter oraz siła tej więzi rodzinnej może być zdeterminowana przez wiele zmiennych, m.in. przez płeć, zarówno dziecka jak i rodzica. Przez ostatnie dekady większe znaczenie w prawidłowym wychowaniu przypisywano matkom, a nieprawidłowym – ojcom. Obecnie postrzeganie ról rodzinnych nie jest tak jednoznaczne. Dlatego też wręcz niezbędna wydaje się analiza percypowanych postaw rodzicielskich przez współczesnych adolescentów i ich związek nie tylko z zachowaniami agresywnymi, ale także z poziomem ich wrażliwości emocjonalnej w postaci empatii. Zgodnie z założeniem psychologii pozytywnej, może warto odejść od poszukiwania dowodów negatywnych wpływów stylów wychowawczych na zachowanie dzieci i zwrócić się w kierunku pozytywnego patrzenia na rodzinę. Szczególnie w procesie resocjalizacyjnym młodych ludzi, zarówno w diagnozie jak i terapii, warto szukać odpowiedzi na pytania: w jakim stopniu pozytywne postawy rodzicielskie mogą wpłynąć na rozwijanie i kształtowanie empatii, zachowań prospołecznych, a tym samym hamować ryzyko młodzieńczych zachowań ich dzieci określonych mianem patologii społecznych? Czy i jakie znaczenie ma obecność matki, a jakie – ojca, na rozwijanie i kształtowanie zachowań prospołecznych oraz antyspołecznych ich dorastających dzieci?

POSTAWY RODZIELSKIE A EMPATIA U NASTOLATKÓW

Na przestrzeni lat empatia była definiowana na różne sposoby (Eisenberg, Eggum, Di Giunta 2010). Większość definicji obejmuje umiejętność rozumienia emocji i/lub perspektywy innych. Eisenberg i in. (2006) zdefiniowali empatię jako afektywną

odpowieź, identyczną lub bardzo podobną do tego, co odczuwa druga osoba, biorąc pod uwagę kontekst sytuacyjny. To odpowiedź wynikająca ze zrozumienia stanu emocjonalnego innej osoby. Zgodnie z koncepcją Davisa (1983, 1994), empatia zawiera trzy komponenty: poznawczy (*Perspective Taking*) – polegający na zdolności do przyjmowania cudzej perspektywy; afektywny skierowany na innych (*Empathic Concern*) – to inaczej współodczuwanie, troska o drugą osobę; oraz afektywny skierowany na siebie (*Personal Distress*) – nazywany osobistym niepokojem, uczuciem dyskomfortu w sytuacji cierpienia innej osoby.

W literaturze przedmiotu można doszukać się empirycznego potwierdzenia, że empatia jest ważnym korelatem, przyczyniającym się do kształtowania zachowań prospołecznych skierowanych na innych oraz hamowania agresji i zachowań antyspołecznych (Eisenberg, Eggum, Di Giunta 2010). Badania Baumrind (1991) czy Maccoby i Martina (1983) dowodzą, że zachowania prospołeczne u dzieci pozytywnie korelują z postawą autorytatywną rodziców (cechującą się wysokim wsparciem, dobrą komunikacją, określonymi wymaganiami dostosowanymi do wieku i możliwości dzieci). Najmniej zachowań prospołecznych prezentują dzieci wychowywane w rodzinie zaniedbanej (niskie wymagania, słaba opieka i wsparcie) lub autorytarnej (wysokie żądania, brak ciepła i miłości). Postawy rodziców opierające się na miłości, szacunku, akceptacji swoich dzieci pozytywnie wiążą się z wyższym poziomem empatii (Eisenberg i in. 1991), umiejętnością nawiązywania prawidłowych relacji społeczno-emocjonalnych przez ich dzieci (Knopp, Pudzianowska-Śliwka 2014) oraz stabilnością emocjonalną i wysokim poziomem samoakceptacji (Barrio i in. 2001). Dzieci wychowane w rodzinnym pozytywnym klimacie emocjonalnym lepiej radzą sobie z sytuacjami stresowymi, wcześniej rozwijają swoją autonomię i wewnętrzne poczucie kontroli, a także mają większe zaufanie do świata (Plopa 2005). Co więcej, badania dowodzą, że poziom empatii afektywnej i poznawczej adolescentów pozytywnie koreluje z umiejętnością rozwiązywania problemów w rodzinie oraz z mniejszą eskalacją konfliktów z rodzicami, zwłaszcza z matkami (Van Lissa i in. 2017).

POSTAWY RODZICIELSKIE A MŁODZIEŃCZE ZACHOWANIA AGRESYWNE

Większość badaczy definiuje agresję jako działanie, które powoduje wyrządzenie krzywdy fizycznej lub psychicznej innym osobom (Eisenberg, Eggum, Di Giunta 2010). Zachowania agresywne, takie jak agresja fizyczna czy werbalna, często pojawia się w kontekście innych antyspołecznych zachowań, np. wandalizmu, zachowań przestępczych (Dodge, Coie, Lynam 2006) czy aktów, które opisywane

są w psychologii klinicznej i psychiatrii jako zaburzenia zachowania, psychopatie, czy socjopatie (Blair 2005). Zachowania agresywne młodzieży są wypadkową wpływu zmiennych osobowościowych, sytuacyjnych i społecznych. Społecznymi przyczynami występowania agresji młodzieńczej są materialne problemy rodziny, wychowanie w rodzinie o surowych zasadach, brak poczucia bezpieczeństwa oraz nieprawidłowe, negatywne relacje z rodzicami (Michiels i in. 2008). Agresja dziecięca może być wynikiem przemocy stosowanej w rodzinie. Przemoc rodzicielska wiąże się nie tylko z niskim statusem społeczno-ekonomicznym, ale również ze stylem wychowawczym i postawami rodzicielskimi. Częściej przemocy rodzicielskiej doświadczają dzieci, których rodzice są surowi, używają kar fizycznych, mają nadmierne wymagania i nie zapewniają dziecku miłości, czułości i ciepła (Calvete, Gámez-Guadix, Orue 2014). May (2011) podkreśla, że rodziny, w których przekazywane są wzorce agresywnego zachowania, to nie – jak powszechnie uważamy – rodziny patologiczne, dysfunkcyjne, w których widoczna jest przemoc, uzależnienia czy problemy finansowe. Niestety coraz częściej to rodzice z rodzin zamożnych, dobrze funkcjonujący ekonomicznie, prezentują niewłaściwe postawy rodzicielskie poprzez pracoholizm, zaniedbywanie dzieci, wychowanie zinstytucjonalizowane (jedynym zadaniem rodziców jest odwożenie i przywożenie dzieci z zajęć szkolnych i poza szkolnych). Calvete i in. (2014) zwracają uwagę na coraz częstsze problemy rodziców w relacjach z dziećmi spowodowane nie nadmierną kontrolą i stylem autorytarnym, lecz stylem pobłażliwym, modą na bezstresowe wychowanie, które – źle interpretowane przez rodziców – spowodowało zbyt dużą tolerancję na zachowania dzieci, ich wolność, brak granic i brak zainteresowania ze strony dorosłych. Konsekwencje takich postaw rodzicielskich często uwidaczniają się właśnie dopiero w okresie adolescencji, gdy młodzi ludzie zaczynają dojrzewać i potrzebują coraz większej autonomii i poczucia bycia dorosłym. Wtedy też to dzieci zaczynają stosować przemoc wobec rodziców. Ostatnio w Polsce pojawia się coraz więcej badań poświęconych przemocy szkolnej zwanej bullyingiem. Okazuje się, że agresja rówieśnicza może wynikać z niskiego poziomu empatii u tych dzieci (Raskauskas i in. 2010). Co więcej, okazuje się właśnie, że negatywne zachowania u dzieci wiążą się z częstym odczuwaniem personalnego dystresu i nieumiejętnością poradzenia sobie z własnymi emocjami (Bandura i in. 2003). Brak empatii często postrzegany jest jako cecha typowa jednostek psychopatycznych, agresywnych i skłonnych do zachowań antyspołecznych (Penney, Moretti 2007; Frick, White 2008). Literatura przedmiotu potwierdza również istnienie związku pomiędzy zachowaniem rodzica określonej płci a zachowaniem córki czy syna (Crocetti i in. 2016). Ponadto, wyniki badań sugerują, że płeć dziecka jest jednym z czynników determinujących styl wychowawczy rodzica.

BADANIA WŁASNE

PROBLEMY BADAWCZE

Większość dotychczasowych rozważań teoretycznych i empirycznych skupia się na poszukiwaniu związku pomiędzy negatywnymi postawami rodzicielskimi a negatywnym zachowaniem dzieci. Wyniki badań autorki nie tylko potwierdzają istnienie relacji pomiędzy nieprawidłowymi postawami rodzicielskimi a agresywnym zachowaniem ich dzieci, ale zwracają także uwagę na to, jak bardzo istotne w prawidłowym rozwoju nastolatków są pozytywne postawy rodziców; jak mogą one chronić dzieci przed zachowaniami agresywnymi i wyzwać u nich zachowania prospołeczne. Prawidłowe postawy rodzicielskie stanowią pewnego rodzaju zasób rodzinny, pomagający kształtować rozwój emocjonalno-społeczny wszystkich członków rodziny. Kolejnym celem badań było potwierdzenie tezy, że płęć rodzica i określone postawy każdego z rodziców w dużym stopniu determinują zarówno zachowanie prospołeczne jak i antyspołeczne ich dzieci.

Cel badań: Określenie kierunku i nasilenia związku między postawami rodzicielskimi a poziomem empatii i agresji ich dorastających dzieci oraz kierunku i siły predykcji poziomu empatii i agresji adolescentów na podstawie poziomu retrospektywnych postaw rodzicielskich.

Pytania szczegółowe:

Pytanie 1. Czy istnieje związek pomiędzy retrospektywnymi pozytywnymi postawami rodziców jak akceptacja i autonomia a poziomem empatii poznawczej i afektywnej u ich nastoletnich dzieci?

Pytanie 2. Czy istnieje związek pomiędzy retrospektywnymi negatywnymi postawami rodzicielskimi rodziców jak nadmierne wymagania, ochranianie czy niekonsekwencja a poziomem empatii poznawczej i afektywnej u ich dzieci?

Pytanie 3. Czy istnieje związek pomiędzy retrospektywnymi pozytywnymi postawami rodziców jak akceptacja i autonomia a różnymi wymiarami agresji (werbalnej, fizycznej, gniewu, wrogości) u ich nastoletnich dzieci?

Pytanie 4. Czy istnieje związek pomiędzy retrospektywnymi negatywnymi postawami rodziców jak nadmierne wymagania, ochranianie czy niekonsekwencja a różnymi wymiarami agresji (werbalnej, fizycznej, gniewu, wrogości) u ich nastoletnich dzieci?

Pytanie 5. W jakim stopniu postawy rodzicielskie matek i ojców są predyktorami poziomu empatii i agresji nastoletnich córek i synów?

CHARAKTERYSTYKA BADANYCH OSÓB

Badania przeprowadzono na grupie 280 respondentów, choć w analizie ostatecznie znalazła się grupa 201 badanych (116 dziewcząt i 85 chłopców) w wieku 16–18 lat ($M = 17,4$; $SD = 0,54$), mieszkających w pełnej rodzinie w dużym mieście. Z grupy wyłączono wyniki badania adolescentów wychowujących się tylko z jednym rodzicem lub osoby, które nie wypełniły wszystkich kwestionariuszy.

PROCEDURA

Przeprowadzone badania ilościowe miały charakter losowo-warstwowy, bezpośredni, prowadzone były w roku 2017 w szkołach średnich na terenie dużego miasta.

METODA (NARZĘDZIA)

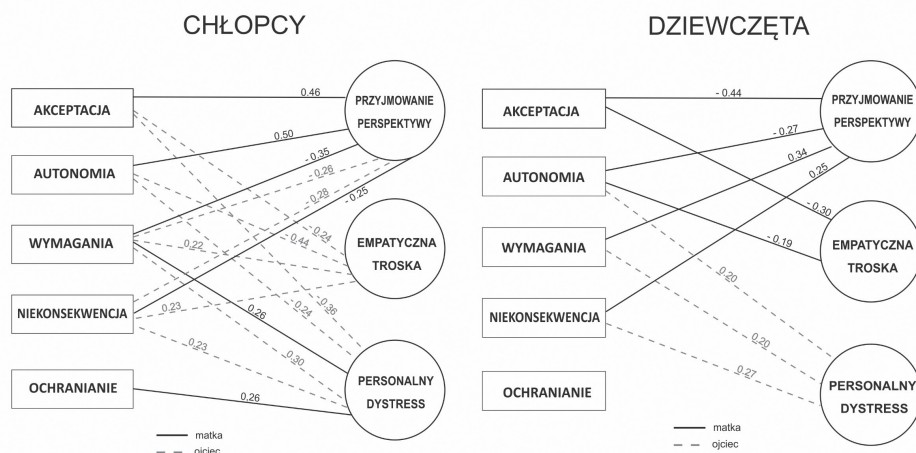
Empatia: *IRI – Interpersonal Reactivity Index* (Davis 1983) to kwestionariusz składający się z czterech podskal. Pierwsza ocenia poziom empatii poznawczej (*PT – Perspective Taking*), dwie kolejne wiążą się z emocjonalnym wymiarem empatii, *EC (Empathic Concern)* ocenia poziom współczucia, emocje skierowane na innych, natomiast skala *PD (Personal Distress)* ocenia poziom osobistego niepokoju. Czwarta podskala – fantazji – w tych analizach została pominięta ze względu na krytykowaną jej niską wartość eksploracyjną.

Agresja: *Buss Perry Aggression Questionnaire BPAQ* (Buss i Perry 1992) zawiera 29 pytań ujętych w cztery wymiary: agresję fizyczną, werbalną, gniew oraz wrogość. W czynniku wrogości wyodrębniono dodatkowo dwa komponenty: zazdrość i uraza oraz podejrzliwość wobec uprzejmości.

Retrospektywne postawy rodzicielskie: *Kwestionariusz Retrospektywnej Oceny Postaw Rodziców KPR-Roc* (Plopa 2008) zawiera 50 stwierdzeń dotyczących oceny zachowań i postaw wychowawczych rodziców w percepcji młodzieży. Składa się z dwóch wersji, uwzględniających płeć rodzica (Moja matka, Mój ojciec). Narzędzie to pozwala ocenić nasilenie pięciu postaw rodzicielskich, m.in. postawy akceptacji–odrzućenia, autonomii, niekonsekwencji, nadmiernego ochraniania oraz nadmiernych wymagań wobec dziecka.

WYNIKI BADAŃ WŁASNYCH

Wyniki przeprowadzonych badań potwierdzają istnienie związku między retrospektywnie ocenianymi postawami rodzicielskimi a poziomem empatii oraz agresji u ich dzieci będących w okresie adolescencji. Pierwsze pytanie badawcze dotyczyło istnienia związku pomiędzy retrospektywnymi postawami rodzicielskimi percypowanymi przez badaną młodzież a ich poziomem empatii. Wykonano analizy statystyczne korelacyjne za pomocą korelacji r-Pearsona w programie Statistica 12.

Uwaga: wszystkie zaznaczone linie wskazują związek na poziomie istotności statystycznej $p < 0,05$

Rys. 1. Związek pomiędzy retrospektywnymi postawami rodzicielskimi a wymiarami empatii u adolescentów (opracowanie własne)

Analiza wyników potwierdziła, że płeć dziecka jest znaczącą zmienną różnicującą postawy matek i ojców wobec ich dzieci, a co za tym idzie – różnicującą związek między postawami rodziców a poziomem zachowań agresywnych i empatycznych córek i synów (por. rys. 1). U chłopców stwierdzono zdecydowanie więcej zależności pomiędzy postawami ojców a poziomem empatii niż postawami matek. Poziom ich empatii poznawczej (przyjmowania cudzej perspektywy) wiąże się pozytywnie z postawami autonomii i akceptacji matek ($r = 0,50$ i $r = 0,46$) oraz negatywnie z postawami obojga rodziców w zakresie nadmiernych wymagań i niekonsekwencji. U dziewcząt, zdolność przyjmowania cudzej perspektywy łączy się wyłącznie z postawami matek. Co ciekawe, u nich kierunek korelacji jest odwrotny. To znaczy, że córki cechował niższy poziom empatii im bardziej matki

były akceptujące ($r = -0,44$) i dające autonomię ($r = -0,27$), a z drugiej strony stały większe wymagania ($r = 0,34$) i były niekonsekwentne ($r = 0,25$).

W celu oszacowania predykcji postaw rodzicielskich matki i ojca na poziom empatii oraz agresji ich dorastających dzieci zastosowano analizę krokowej regresji wielorakiej. Ze względu na fakt istnienia różnic płciowych, zarówno w odniesieniu do zmiennej empatii jak i agresji, a także różnic w nasileniu postaw rodziców w zależności od płci, modele wykonano oddzielnie dla dziewcząt i chłopców. Model pierwszy, prognozujący na podstawie postaw rodzicielskich poziom umiejętności przyjmowania cudzej perspektywy przez młodzież, okazał się istotny statystycznie zarówno dla płci żeńskiej ($F_{(3,112)} = 16,81$; $p < 0,001$), jak i męskiej ($F_{(5,78)} = 10,04$; $p < 0,000$). Wszystkie włączone predyktory wyjaśniały łącznie odpowiednio 29 i 35% zmiennej Perspective Taking (R^2 skoryg. = 0,29 dla dziewcząt, R^2 skoryg. = 0,35 dla chłopców). Istotnymi predyktorami dla umiejętności przyjęcia cudzej perspektywy przez dziewczęta okazały trzy postawy rodziców: postawa braku matczynej akceptacji ($\beta = -0,56$; $t = -6,70$, $p < 0,000$) i ochraniać córek ($\beta = 0,26$; $t = 3,25$; $p < 0,01$) oraz postawa autonomii ojca ($\beta = 0,25$; $t = 3,17$; $p < 0,01$). Poziom empatii poznawczej chłopców przewidywały przede wszystkim postawy ojca: braku autonomii ($\beta = -0,62$; $t = -3,92$; $p < 0,001$), akceptacji ($\beta = 0,56$; $t = 3,10$; $p < 0,01$), ochraniać ($\beta = -0,34$; $t = -3,30$; $p < 0,01$) oraz postawa autonomii matek ($\beta = 0,68$; $t = 5,64$; $p < 0,000$) i niekonsekwencji ($\beta = 0,30$; $t = 2,17$; $p < 0,05$).

W odniesieniu do drugiego wymiaru empatii – afektywnego, wyniki analizy korelacji wskazują, że poziom empatycznej troski chłopców jest silnie powiązany z postawami ojców, natomiast dziewcząt – z postawami matek. U chłopców widoczna jest negatywna zależność pomiędzy pozytywnymi postawami ojca (autonomią i akceptacją) oraz pozytywna pomiędzy wymaganiami i niekonsekwencją a poziomem empatii afektywnej (rys. 1). U dziewcząt również kierunek korelacji jest ujemny, ale pomiędzy postawami akceptacji i autonomii matek ($r = -0,30$; $r = -0,19$) a ich poziomem troski o innego człowieka. Również zbudowany model regresji, wyjaśniający na podstawie zachowań i postaw rodzicielskich poziom empatii emocjonalnej dziewcząt ($F_{(3,112)} = 11,80$; $p < 0,000$) oraz chłopców ($F_{(3,80)} = 17,37$; $p < 0,000$) potwierdza powyższe wyniki. O ile u dziewcząt w modelu okazały się istotne trzy postawy matek: akceptacji ($\beta = -0,59$; $t = -5,63$; $p < 0,000$), niekonsekwencji ($\beta = -0,35$; $t = 3,50$; $p < 0,00$) ochraniać ($\beta = 0,34$; $t = 3,85$; $p < 0,01$), dla oceny poziomu zdolności do współczucia drugiemu człowiekowi przez chłopców największą moc predykcyjną okazały się mieć dwie postawy ojców: autonomii ($\beta = -0,48$; $t = -4,71$; $p < 0,000$) oraz niekonsekwencji ($\beta = 0,27$; $t = 2,43$; $p < 0,05$) a także jedna matki – autonomii ($\beta = 0,53$; $t = 5,25$; $p < 0,00$). Postawy matek wyjaśniły 22% zmiennej zależnej, jaką była empatia afektywna córek (R^2 skoryg.

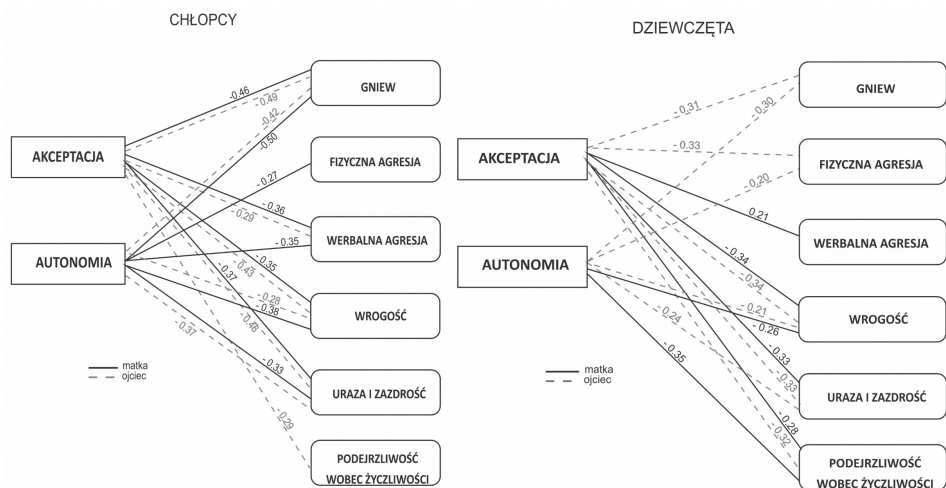

= 0,22), postawy rodziców wobec synów wyjaśniły 37% wariacji poziomu empatycznego współczucia (R^2 skoryg. = 0,37).

Trzecim wymiarem empatii, zgodnie z ujęciem Davisa, jest odczuwanie osobistego niepokoju zwanego personalnym dystresem. Okazało się, że na ten wymiar empatii u dorastających dzieci najbardziej wiąże się z postawami rodzicielskimi ojców. U chłopców poziom osobistego niepokoju koreluje negatywnie z pozytywnymi postawami ojców (akceptacja $r = -0,36$; autonomia $r = -0,24$) oraz dodatnio z negatywnymi (wymagania $r = 0,30$; niekonsekwencja $r = 0,23$). Ponadto postawy nadmiernych wymagań ($r = 0,26$) i ochraniań ($r = 0,26$) ze strony matek również pozytywnie korelują z poziomem personalnego dystresu u chłopców. U dziewcząt zaś to nadmierne wymagania ($r = 0,20$), niekonsekwencja ($r = 0,27$) i zbyt duża autonomia ($r = 0,20$) dawana przez ojca pozytywnie wiążą się z odczuwaniem osobistego cierpienia.

Krokowa wsteczna analiza regresji w grupie chłopców potwierdziła, że poziom personalnego dystresu w największym stopniu ze strony ojców można wyjaśnić poprzez takie postawy jak: nadmierne wymagania ($\beta = 0,30$; $t = 2,87$; $p < 0,01$), nadmierna autonomia ($\beta = 0,45$; $t = 3,01$; $p < 0,01$) oraz brak akceptacji ($\beta = -0,97$; $t = 5,37$; $p < 0,00$), zaś ze strony matek: – nadmierna konsekwencja w zachowaniu ($\beta = -0,61$; $t = -4,65$; $p < 0,000$) i ochraniać ($\beta = 0,58$; $t = 5,57$; $p < 0,000$). Postawy rodziców wyjaśniły łącznie 41% wariacji poziomu PD u chłopców. Dane modelu wynosiły $F_{(5,73)} = 11,79$; $p < 0,000$. Dla poziomu niepokoju osobistego młodych, dorastających kobiet predyktorami okazały się nieprawidłowe postawy ojców: niekonsekwencja ($\beta = 0,32$; $t = 3,63$; $p < 0,001$) i postrzegany brak ochrony z ich strony ($\beta = -0,23$; $t = -2,56$; $p < 0,05$). Statystyki $F_{(2,115)} = 8,05$; $p < 0,001$, R^2 skoryg. = 0,12.

Aby odpowiedzieć na kolejne pytania badawcze, wykonano analizę korelacji pomiędzy wymiarami postaw rodzicielskich a wymiarami agresji oraz krokową wsteczną analizę regresji wielorakiej. Wyniki analiz korelacyjnych potwierdziły istnienie wielu ujemnych zależności pomiędzy poziomem agresji chłopców a pozytywnymi postawami obojga rodziców. Natomiast u dziewcząt więcej negatywnych zależności znaleziono pomiędzy pozytywnymi postawami ojców niż matek (por. rys. 2).

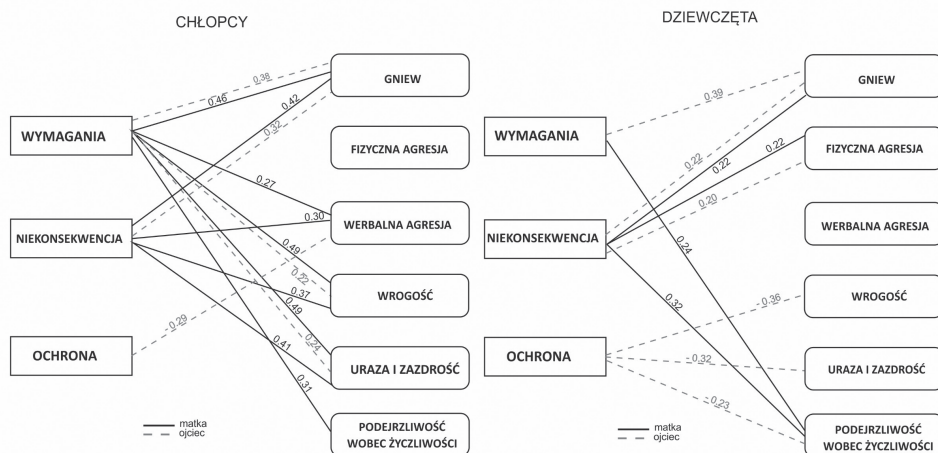
Istotność $p < 0,05$

Rys. 2. Związek pomiędzy pozytywnymi postawami rodzicielskimi a wymiarami agresji u adolescentów (opracowanie własne)

Analiza związku pomiędzy pozytywnymi rodzicielskimi postawami a poziomem agresji u chłopców wykazała, że zarówno postawy akceptacji matek jak i ojców są powiązane z poziomem agresji synów, a kierunek tej zależności we wszystkich przypadkach jest ujemny. Wyższy poziom gniewu i złości u chłopców koreluje negatywnie z akceptacją ($M_r = -0,46$; $O_r = -0,49$) i autonomią ($M_r = -0,50$; $O_r = -0,42$) ze strony obojga rodziców. Agresja fizyczna ma negatywny związek z autonomią, jaką synowie odczuwali ze strony matki ($r = -0,27$). Wyższy poziom agresji słownej chłopców wiąże się z niższą akceptacją obojga rodziców ($M_r = -0,36$; $O_r = -0,29$) oraz mniejszą autonomią dawaną przez matki ($r = -0,35$). Wrogość u chłopców wiąże się ujemnie z akceptacją i autonomią obojga rodziców. Szczegółowa analiza tego wymiaru agresji pokazuje, że wyższa uraza i zazdrość wiąże się z niższą akceptacją i autonomią obojga rodziców, ale podejrzliwość wobec życzliwości tylko z brakiem akceptacji ze strony ojca ($r = -0,29$).

Analiza wyników dziewcząt pokazała, że postawy akceptacji i autonomii ojców są silniej związane z agresją córek w porównaniu z postawami pozytywnymi matek. Okazało się bowiem, że poziom gniewu córek powiązany był negatywnie z pozytywnymi postawami ojca (autonomia: $r = -0,30$, akceptacja: $r = -0,31$). Podobna sytuacja ma miejsce w odniesieniu do agresji fizycznej. Im więcej autonomii ($r = -0,20$) dla córek i bardziej akceptująca postawa ojca ($r = -0,33$) tym niższy poziom agresji fizycznej u dziewcząt. Agresja słowna dziewcząt wiąże się wyłącznie

z postawą akceptacji matek, a zależność jest pozytywna ($r = 0,21$). Poziom wrogości u dziewcząt, podobnie jak u chłopców, wiąże się ujemnie z pozytywnymi postawami zarówno matki jak i ojca. Ponadto, oba wskaźniki poziomu wrogości córek (uraza i zazdrość) oraz podejrzliwość wobec uprzejmości, korelują ujemnie z podobną siłą z pozytywnymi postawami matek jak i ojców (rys. 2).

Istotność $p < 0,05$

Rys. 3. Związek pomiędzy negatywnymi postawami rodzicielskimi a wymiarami agresji u adolescentów (opracowanie własne)

Kolejnym krokiem analizy ilościowej była ocena siły i kierunku związku pomiędzy retrospektywnymi ocenami negatywnych postaw rodzicielskich a poziomem zachowań agresywnych u badanych nastolatków. Graficzny obraz korelacji zaprezentowany na rysunku 3 pokazuje, że w przypadku chłopców większe znaczenie dla ich agresywności mają negatywne postawy matek, natomiast w odniesieniu do dziewcząt większe znaczenie (większa liczba korelacji) mają negatywne postawy ojców. Postawa nadmiernych wymagań stawianych dzieciom oraz niekonsekwencji w zachowaniu pozytywnie koreluje z poziomem agresji u dzieci. Natomiast nadmierne ochranianie koreluje ujemnie z poziomem młodzieńczej agresji. Wyniki badań chłopców wskazują, że ich poziom gniewu koreluje pozytywnie z niekonsekwencją ($M_r = 0,42$; $O_r = 0,32$) oraz wymaganiami ze strony obojga rodziców ($M_r = 0,46$; $O_r = 0,38$). Okazało się również, że fizyczna agresja synów nie ma związku z żadną negatywną postawą rodzicielską, ani matki, ani ojca. Jednak agresja słowna chłopców wiąże się pozytywnie z nadmiernymi wymaganiami i niekonsekwencją matki ($r = 0,27$ i $r = 0,30$). Wrogość, czyli poznawczy składnik

agresji, u chłopców pozytywnie wiąże się z wymaganiami ze strony obojga rodziców oraz niekonsekwencją matki ($r = 0,37$). Jednak podwymiary wrogości – uraza i zazdrość – oraz podejrzliwość wobec innych są skorelowane z nadmiernymi wymaganiami, zwłaszcza ze strony matek (rys. 3).

U dziewcząt sytuacja wygląda inaczej niż u chłopców. Analiza związku pomiędzy gniewem a negatywnymi postawami rodziców adolescentek wykazała istnienie pozytywnej korelacji między tą zmienną a niekonsekwencją obojga rodziców ($r = 0,22$) oraz nadmiernymi wymaganiami ze strony ojców ($r = 0,39$). Również odwrotnie niż u chłopców poziom agresji werbalnej dziewcząt nie pozostawał w związku z negatywnymi postawami ojca ani matki, natomiast agresja fizyczna tak. Im wyższy poziom niekonsekwencji w zachowaniu obojga rodziców tym wyższy poziom bezpośredniej agresji fizycznej córek ($Mr = 0,22$; $Or = 0,20$). Co ciekawe, wymiar poznawczy agresji, czyli wrogość dziewcząt związany był negatywnie z ochranianiem ze strony ojca. Dodatkowo, negatywne postawy matki, takiej jak nadmierne wymagania ($r = 0,24$) i niekonsekwencja ($r = 0,32$) pozytywnie wiązały się z nadmierną podejrzliwością córek wobec uprzejmości innych ludzi.

Przeprowadzona analiza regresji wykazała, że istotnymi predyktorami poziomu gniewu i złości u chłopców są trzy postawy ojców: brak akceptacji ($\beta = -0,35$; $t = -3,24$; $p < 0,01$) nadmierne wymagania ($\beta = 0,56$; $t = 3,76$; $p < 0,001$) konsekwentne zachowanie ($\beta = -0,50$; $t = -2,86$; $p < 0,01$) i brak autonomii ze strony matek ($\beta = -0,42$; $t = -4,02$; $p < 0,001$). Model ten wyjaśnia 39% wariancji wyniku, $F_{(4,79)} = 14,55$; $p < 0,000$. Złość dziewcząt można wyjaśnić w 28% postawami obojga rodziców. Brak wymagań ze strony matek ($\beta = -0,41$; $t = -3,34$; $p < 0,01$) i nadmierne wymagania ze strony ojców ($\beta = 0,56$; $t = 4,44$; $p < 0,000$); postawa dużej niekonsekwencji matki i małej ojca (matki: $\beta = 0,55$; $t = 4,25$; $p < 0,01$; ojcowie $\beta = -0,44$; $t = -3,22$; $p < 0,01$) oraz brak akceptacji ze strony ojca ($\beta = -0,21$; $t = -2,08$; $p < 0,05$) miały największe znaczenie dla poziomu złości badanych córek. Model był istotny statystycznie $F_{(5,110)} = 9,86$; $p < 0,000$.

Predyktorami agresywnych zachowań werbalnych synów okazały się dwie postawy rodzicielskie: brak akceptacji ze strony matek ($\beta = -0,34$; $t = -3,39$; $p < 0,01$) oraz brak ochrony ze strony ojców ($\beta = -0,23$; $t = -2,25$; $p < 0,05$). Model był istotny $F_{(4,79)} = 14,55$; $p < 0,000$ i wyjaśniał 17% zmienności tej zmiennej. Mimo iż analiza korelacji nie ujawniła bezpośredniej liniowej zależności pomiędzy negatywnymi postawami rodziców a agresją werbalną, to do modelu regresji weszły dwie negatywne postawy prezentowane przez matki i ojców: nadmierne wymagania lub ich brak (matki $\beta = -0,37$; $t = -2,60$; $p < 0,05$; ojcowie $\beta = 0,29$; $t = 2,03$; $p < 0,05$) oraz wysoka niekonsekwencja w zachowaniu matki i niska u ojca (matki $\beta = 0,33$; $t = 2,23$; $p < 0,05$; ojcowie $\beta = -0,38$; $t = -2,56$; $p < 0,05$); (R skoryg. = $0,065$). $F_{(4,111)} = 2,99$; $p < 0,05$.

Okazało się również, że poziom agresji fizycznej młodych chłopców wzrasta wraz z poziomem akceptacji przez matki ($\beta = 0,53$; $t = 2,96$; $p < 0,01$) oraz brakiem autonomii dawanej przez nią ($\beta = -0,67$; $t = -3,72$; $p < 0,001$). R skorygowane = 0,12, $F_{(2,81)} = 6,90$; $p < 0,001$. Agresja fizyczna dziewcząt w dużym stopniu zależy od wysokiej akceptacji matek ($\beta = 0,72$; $t = 6,56$; $p < 0,000$) oraz niskiej ojców ($\beta = -0,78$; $t = -6,43$; $p < 0,000$), nadmiernych wymagań matek ($\beta = 0,48$; $t = -4,60$; $p < 0,000$), braku wymagań ze strony ojców ($\beta = -0,28$; $t = -2,54$; $p < 0,05$), nadmiernego ochraniania przez oboje rodziców (matki $\beta = -0,27$; $t = -3,04$; $p < 0,01$; ojcowie $\beta = 0,39$; $t = 3,97$; $p < 0,001$) i autonomii jaką dają ojcowie swoim córkom ($\beta = 0,44$; $t = 2,46$; $p < 0,05$). Postawy rodziców wyjaśniły łącznie 39% wariacji poziomu agresji fizycznej młodych dziewcząt, statystyki $F_{(7,108)} = 11,32$; $p < 0,000$).

Poznawczy komponent zachowań agresywnych, czyli wrogość, u chłopców determinowany jest głównie przez postawy ojców. Brak akceptacji ($\beta = -0,41$; $t = -3,71$; $p < 0,001$), niekonsekwencja w zachowaniach ojca ($\beta = -0,68$; $t = -3,95$; $p < 0,001$) i nadmierne wymagania wobec synów ze strony ojca ($\beta = 0,42$; $t = 2,74$; $p < 0,01$) oraz ze strony matki ($\beta = 0,46$; $t = 4,15$; $p < 0,001$) w 36% wyjaśniają wariację tej zmiennej. $F_{(4,79)} = 12,75$; $p < 0,000$. Wrogość dziewcząt w największym stopniu wyjaśniana jest postawą braku ochrony ze strony ojców ($\beta = -0,41$; $t = -4,66$; $p < 0,001$), nadmiernych wymagań ($\beta = 0,23$; $t = 2,67$; $p < 0,01$) oraz braku matczynej akceptacji ($\beta = -0,28$; $t = -3,46$; $p < 0,001$). Wartość statystyki $F_{(3,112)} = 13,32$ i odpowiadający jej poziom prawdopodobieństwa $p < 0,001$ potwierdzają istotny statystycznie związek. Oszacowany model pozwala wyjaśnić 24% zmienności zmiennej zależnej.

Na koniec (pytanie szczegółowe 5) zbudowano dwa modele ogólne (tab. 1), predykcji poziomu empatii i poziomu agresji adolescentów na podstawie retrospektywnych postaw rodzicielskich (wyniki ogólne).

Okazało się, że najsilniejszymi predyktorami poziomu empatii chłopców są postawy ojcowskie. Akceptacja, brak autonomii, niekonsekwencja, brak ochrony ze strony ojca i matczyzna akceptacja łącznie wyjaśniły 39% zmienności zmiennej zależnej. Wartość statystyki F potwierdza istotny statystycznie związek liniowy $F_{(5,77)} = 11,67$; $p < 0,000$. Poziom empatii dziewcząt można przewidzieć natomiast na podstawie zachowań matek. Postawa braku akceptacji ze strony matki, ochraniająca, niewymagająca i jedna postawa ojca – dawanie autonomii córkom, wyjaśniły 29% zmienności tej zmiennej, $F_{(4,111)} = 12,70$; $p < 0,000$.

Podobnie jak w przypadku empatii, dla oceny poziomu agresji nastoletnich synów również największe znaczenie miały postawy ojców. Brak akceptacji ze strony ojców, nadmierne wymagania, konsekwencja ojców oraz brak autonomii dawanej przez matki w największym stopniu wyjaśniają poziom agresji chłopców. Łącznie predyktory te wyjaśniają 37% zmienności zmiennej zależnej, przy statystykach $F_{(4,79)} = 13,22$; $p < 0,000$. U dziewcząt ogólny poziom agresji w największym stopniu

wyjaśniają postawy nadmiernej akceptacji przez matki lub jej brak ze strony ojca oraz postawa niekonsekwencji obojga rodziców. Postawy te, będące zmiennymi niezależnymi, wyjaśniają 23% wariancji, przy czym $F_{(4,111)} = 9,83$; $p < 0,000$.

Tabela 1. Wyniki analizy regresji dla poziomu empatii i agresji adolescentów; predyktory: postawy rodzicielskie (opracowanie własne)

Empatia i Agresja	Postawy rodziców	Dziewczęta			Chłopcy			
		B	t	p	B	t	p	
Empatia	postawy matek	akceptacja	-0,73	-8,32	***	0,62	3,24	***
		ochronianie	0,42	4,46	***			
		wymagania	-0,28	-2,64	**			
	postawy ojców	akceptacja				0,47	2,85	**
		autonomia	0,22	2,67	**	-0,75	-5,09	***
		niekonsekwencja				0,28	2,20	*
		ochronianie				-0,24	2,33	*
Agresja	postawy matek	akceptacja	0,32	3,11	**			
		autonomia				-0,54	-5,15	***
		niekonsekwencja	0,39	3,75	***			
	postawy ojców	akceptacja	-0,58	-5,14	***	-0,29	2,61	*
		niekonsekwencja	-0,22	2,02	*	-0,60	-3,39	**
		wymagania				0,50	3,32	**

Legenda: * $p < 0,05$, ** $p < 0,01$, *** $p < 0,001$

DYSKUSJA WYNIKÓW

Pomimo coraz silniejszych dowodów na związek między stylem rodzicielskim a zachowaniem prospołecznym dzieci, rzadko prowadzone są badania na ten temat, szczególnie wśród nastolatków (Carlo i in. 2007). Może to wynikać z faktu, że styl rodziców jest połączeniem różnych postaw wobec dziecka, tworzących emocjonalny klimat w rodzinie (Grusec 2011). Postawy rodzicielskie nie wyrażają konkretnych zachowań w określonych sytuacjach, ale stanowią pewne ramy zachowań, bardziej lub mniej przewidywalnych dla dzieci. Znaczenie poszczególnych postaw rodzicielskich w rozwoju zachowań agresywnych jest częściej przedmiotem badań, jednak wyniki są sprzeczne i nie do końca jednoznaczne. Postawy rodziców wobec kształtowania się empatii i zachowań prospołecznych u nastoletnich dzieci to temat w polskiej literaturze przedmiotu nowy i zupełnie nieokreślony.

Uzyskane wyniki badań pokazały wiele interesujących efektów. Okazały się one w dużej mierze zgodne z rozważaniami teoretycznymi, kładącymi szczególny nacisk na pełnienie odrębnych ról przez matkę i ojca w wychowaniu dzieci, szczególnie na ich znaczenie dla rozwoju zachowań antyspołecznych. Na podstawie uzyskanych rezultatów badań wnioskuje się, że stawiając diagnozę psychopedagogiczną w resocjalizacji uwzględniającą zmienne środowiskowe, jakimi są style rodzicielskie i postawy wychowawcze oraz ich związki z indywidualnymi cechami dzieci, w pierwszym kroku należy uwzględnić zmienną płci, zarówno rodzica jak i dziecka.

Dla umiejętności przyjmowania cudzego punktu widzenia, czyli zdolności rozwijania empatii poznawczej u dziewcząt największe znaczenie miały postawy matek, u chłopców zaś postawy ojców. Co ciekawe, kierunek związku pomiędzy zachowaniem nastolatków, czy prospołecznym, czy antyspołecznym, a postawami rodziców jest odmienny u matek i ojców. Okazało się bowiem, że np. wysoki poziom akceptacji ze strony matek wobec córek u nastolatków wiąże się z wyższym poziomem agresji a niższym empatii. Podobnie z agresją werbalną czy poziomem gniewu u dziewcząt. Im bardziej niekonsekwentne postawy matek, ale bardziej konsekwentne ojców, tym większy poziom agresji werbalnej i złości u córek. U dorastających chłopców efekt jest odwrotny. Wysoka akceptacja matek pozytywnie wpływa na poziom empatii synów, jednak im więcej niezależności i autonomii dają ojcowie swoim synom, tym niższy poziom empatii prezentują chłopcy. Poziom niepokoju osobistego u wszystkich badanych nastoletnich dzieci zależał przede wszystkim od negatywnych postaw ojców, choć zdecydowanie większy wpływ zachowań ojcowskich na nieumiejętność radzenia sobie z własnymi emocjami widoczny jest w grupie synów. Brak akceptacji ze strony ojców, brak zainteresowania z ich strony i w konsekwencji dawanie dużej niezależności dorastającym synom wiąże się z tym, że chłopcy nie potrafią rozmawiać o swoich emocjach, przeżywanych trudnościach, co może wzmacniać ich agresję wobec innych i siebie.

Także to postawy ojców, zarówno negatywne jak i brak pozytywnych, mają silny związek z poziomem gniewu i złości, zarówno u córek jak i synów. Odczuwany przez dzieci brak akceptacji, nadmierne wymagania i zbyt duża konsekwencja w postępowaniu ojców przyczynia się do wzrostu wyrażanego gniewu przez dorastających młodych ludzi. Jednak w odniesieniu do agresji fizycznej stwierdzono, że u chłopców predyktorem agresji okazały się pozytywne postawy matek. Im bardziej akceptujące matki, a jednocześnie ograniczające autonomię swoim synom, tym większy poziom agresji fizycznej przejawiali dorastający chłopcy. Na poziom agresji fizycznej córek składa się więcej predyktorów w postaci postaw rodzicielskich. Swoją rolę mają zarówno matki jak i ojcowie. Zbyt pobłażliwa postawa matki i zupełnie nieinteresujący się córką ojciec, wykazujący brak akceptacji, dużą autonomię i brak

wymagań – to obraz rodziców agresywnych fizycznie dziewcząt. Wyjaśnienia możemy poszukać w stylu wychowawczym pobłażliwym, gdzie właśnie rodzice są nadopiekuńczy, bardzo akceptujący, zupełnie niestawiający dziecku granic, nawet często określane jako niewydolni wychowawczo. Brak pozytywnych postaw rodzicielskich, takich jak akceptacja, wiąże się z poziomem wrogości u nastoletnich dzieci. Brak akceptacji przez matki, nadmierne wymagania i brak poczucia ochrony przez ojców, to zmienne wpływające na wyższy poziom wrogości dziewcząt, natomiast im większy brak akceptacji ze strony ojców i nadmierne wymagania ze strony matek, tym wyższy okazał się poziom wrogości u synów.

Należy również zwrócić uwagę na fakt, że analizy korelacyjne pokazały istnienie wielu istotnych statystycznie związków pomiędzy wymiarami empatii/agresji dzieci a określonymi postawami pozytywnymi i negatywnymi rodziców. Jednak w analizie regresji w kilku przypadkach w modelach znalazły się postawy rodzicielskie, które nie wykazały związku liniowego z określonym wymiarem agresji, a okazały się być jej istotnym predyktorem. Wydaje się więc konieczne przyjrzenie się głębiej mechanizmowi zależności pomiędzy postawami wychowawczymi rodziców a elementem poznawczym, emocjonalnym i behawioralnym zachowań agresywnych dzieci.

Uzyskane wyniki badań, szczególnie dotyczące zależności pomiędzy postawami rodziców a rozwojem zachowań agresywnych ich dzieci, są zgodne z wynikami badań polskich i zagranicznych. Niewiele natomiast jest badań dotyczących transmisji międzypokoleniowej w zakresie rozwijania empatii u dzieci poprzez pozytywne postawy rodziców.

Badania porównawcze (Chęć i in. 2017) również wykazały istnienie związku pomiędzy postawami ojca a agresją bezpośrednią adolescentów. Autorzy dowiedli, że poziom agresji u młodzieży wzrastał wraz ze wzrostem matczynej akceptacji oraz autonomii dawanej dorastającym dzieciom przez oboje rodziców. Niniejsze wyniki badań, pokazujące odmienne trajektorie (kierunku i siły) związków pomiędzy postawami matek i ojców a zachowaniem agresywnym i empatycznym córek i synów, są dowodem na to, jak duże znaczenie ma szczegółowa analiza metodologiczna uwzględniająca zarówno płeć rodzica, jak i dziecka. Tym bardziej, że przeważająca liczba badań wskazuje na istnienie istotnych różnic w prezentowaniu konkretnych zachowań agresywnych (więcej u chłopców) i empatycznych (więcej u dziewcząt) przez młodzież (Lasota 2017). Wyniki badań Sitarczyk (2016) potwierdzają, że źródłem nieprawidłowych zachowań synów i córek, w tym agresji werbalnej i pośredniej, są głównie postawy ojców. Wymagający ojciec, nie liczący się z możliwościami i potrzebami dziecka, nadmiernie wymagający, sprzyja zachowaniom agresywnym dzieci. Również postawa niekonsekwencji ojców wiąże się z agresją werbalną i bezpośrednią dzieci. Badania Farnickiej i Liberskiej

(2015) także dowodzą istnienia związku pomiędzy zachowaniami agresywnymi dorastających dziewcząt i chłopców a percypowanymi przez nich niewłaściwymi postawami rodzicielskimi. Postawy ojców miały wyraźny związek z natężeniem wrogości u dzieci oraz adekwatnością zachowań agresywnych, postawa akceptacji matki okazała się zaś istotnym czynnikiem dla natężenia zachowań agresywnych dorastających dzieci. Przeprowadzone badania własne potwierdziły, że nie tylko poczucie braku autonomii, ale także nadmierna autonomia, jaką odczuwają dzieci ze strony rodziców, może być predyktorem zachowań agresywnych dorastających dzieci. Podobnie jak w badaniach hiszpańskich (Llorca, Richaud, Malonda 2017, Llorca-Mestre i in. 2017, Gámez-Guadix i in. 2010) polskie badania pokazały, iż permissywność rodzicielska wpływa na większą niestabilność emocjonalną młodych ludzi. Brak jakichkolwiek granic, dawanie dziecku całkowitej autonomii oraz bezgranicznej akceptacji wszystkich zachowań dzieci, nawet tych negatywnych, niezgodnych z prawem, wywołuje u dzieci trudności w umiejętnym regulowaniu własnych emocji, co w konsekwencji wywołuje frustrację i wpływa z jednej strony na zwiększoną agresywność tych dzieci, a z drugiej na wyższy poziom osobistego niepokoju emocjonalnego.

Ustalenia empiryczne dotyczące związku pomiędzy postawami rodzicielskimi a poziomem empatii u dzieci są niejednoznaczne. Holenderskie badania prospektywne de Kemp i in. (2007) wykazały, że wyższy poziom empatii afektywnej wiązał się z niższym poziomem zachowań agresywnych i przestępczych. Jednak nie zaobserwowano wpływu wsparcia rodzicielskiego na wyższy poziom empatii dzieci. Okazało się jednak, że płęć dziecka moderowała związek pomiędzy wsparciem rodziców a przyszłymi przestępczymi i agresywnymi zachowaniami. W przypadku dziewcząt odnotowano wysoki poziom wsparcia rodzicielskiego związanego z niższym poziomem aspołecznych zachowań. Postrzegane wsparcie rodzicielskie wydaje się być ważnym czynnikiem promującym umiejętność przyjmowania perspektywy innej osoby oraz empatyczną troskę, jest też obroną przed emocjonalną niestabilnością i zachowaniem agresywnym. Należy więc zwrócić uwagę na sposób funkcjonowania dziewcząt i chłopców nie tylko w rodzinie, ale też poza domem (Liberska, Farnicka 2015). Nieokazywanie pozytywnych uczuć wobec dorastającego syna czy córki, nadmierne wymagania, niekonsekwencja w zachowaniu lub przeciwnie: obojętność wobec problemów dziecka, nadmierna akceptacja i autonomia dawana nastolatкови – prowadzi do wzrostu zachowań antyspołecznych, a jednocześnie zahamowania rozwoju uczuć wyższych, np. empatii i współczucia wobec innych (por. Knopp, Pudzianowska-Śliwka 2014).

PODSUMOWANIE

Na podstawie wyników badań własnych stwierdzono, że niezwykle istotne jest, aby w diagnozie psycho-pedagogicznej młodych ludzi poddawanych resocjalizacji uwzględniać znaczenie i wpływ postaw rodzicielskich w zależności od płci dziecka i rodzica. Zarówno matka, jak i ojciec odgrywają znaczącą rolę w kształtowaniu odpowiednich społeczno-emocjonalnych umiejętności swojego dziecka. Dowiedziono również istnienia odmiennych wzorców relacji pomiędzy postawami matek i ojców a zachowaniem empatycznym i agresywnym ich dzieci. Zbyt surowy ojciec (nieakceptujący, wymagający, bardzo konsekwentny), pobłażliwa matka wobec córek a ograniczająca autonomię synów – to obraz rodziców wyłaniający się z uzyskanych wyników niniejszych badań, który najbardziej przyczynia się do rozwoju nadmiernej agresji u ich dzieci. Niebezpieczeństwem dla rodziców jest nie tylko prezentowanie postawy odrzucającej czy nadmiernie wymagającej, ale niestety również postawy zbyt pobłażliwej, która okazała się istotnym predyktorem zachowań agresywnych. Ponadto, prezentowane badania są pierwszymi w Polsce, obalającymi stereotyp, że to matka ma największe znaczenie dla kształtowania postaw prospołecznych i zachowań empatycznych u swoich dzieci. Okazało się, że dla rozwoju empatii synów to nie postawy matek, ale właśnie ojców mają największe znaczenie.

LITERATURA

- Bandura A., Caprara G.V., Barbaranelli C., Gerbino M., Pastorelli C., 2003, *Role of affective self-regulatory efficacy in diverse spheres of psychosocial functioning*, „Child Development”, 74(3), 769–82. DOI: 10.1111/1467-8624.00567
- Baumrind D., 1991, *Effective parenting during the early adolescent transition*, W: P.A. Cowan, E.M. Hetherington (red.), *Advances in family research*. Hillsdale, NJ, Erlbaum, s. 111–163.
- Blair R.J., 2005, *Responding to the emotions of others: dissociating forms of empathy through the study of typical and psychiatric populations*. „Consciousness and Cognition”, 14(4), s. 698–718. DOI: 1016/j.concog.2005.06.004
- Buss A.H., Perry M., 1992, *The aggression questionnaire*. „Journal of Personality and Social Psychology”, 63(3), s. 452–459. DOI: 10.1037//0022-3514.63.3.452
- Calvete E., Gámez-Guadix M., Orue I., 2014, *Family characteristics associated with child-to-parent aggressions in adolescents*. „Anales de Psicología”, 30, s. 1176–1182.
- Carlo G., McGinley M., Hayes R., Batenhorst C., Wilkinson J., 2007, *Parenting styles or practices? Parenting, sympathy and prosocial behaviors among adolescents*. „The Journal of Genetic Psychology”, 168(2), s. 147–176. DOI: 10.3200/GNTP.168.2.147-176

- Crocetti E, Moscatelli S, Van der Graaff J, Keijsers L, van Lier P, Koot H.M, et al., 2016, *The dynamic interplay among maternal empathy, quality of mother-adolescent relationship, and adolescent antisocial behaviors: New insights from a six-wave longitudinal multi-informant study*. „PLoS ONE”, 11(3). DOI: 10.1371/journal.pone.0150009
- Chęć M., Potemkowski A., Wąsik M., Samochowiec A., 2016, *Postawy rodzicielskie a agresja młodzieży w subkulturze Emo*. „Psychiatria Polska”, 50(1), s. 19–28. DOI: 10.12740/PP/36316
- Davis M. H., 1983, *The effects of dispositional empathy on emotional reactions and helping: A multidimensional approach*. „Journal of Personality”, 51, s. 167–184. DOI: 10.1111/j.1467-6494.1983.tb00860.x
- Davis M., 1994, *Empathy: A social psychological approach*. Boulder, CO, Westview Press.
- de Kemp R., Overbeek G., de Wied M., Engels R., Scholte R., 2007, *Early adolescent empathy, parental support, and antisocial behavior*. „Journal of Genetic Psychology”, 168(1), s. 5–18. DOI: 10.3200/GNTP.168.1.5-18
- del Barrio V., Moreno C., López R., 2001, *Evaluación de la agresión y la inestabilidad emocional en niños españoles: Su relación con la depresión*. „Clínica y Salud”, 12, s. 33–50.
- Dodge K.A., Coie J.D., Lynam D., 2006, *Aggression and antisocial behavior in youth*. W: N. Eisenberg, W. Damon, R.M. Lerner (red.), *Handbook of child psychology: Social, emotional, and personality development*, Hoboken, NJ, Wiley, s. 719–788. DOI: 10.1002/9780470147658.chpsy0312
- Eisenberg N., Eggum N. D., Di Giunta L., 2010, *Empathy-related responding: Associations with prosocial behavior, aggression, and intergroup relations*. „Social Issues and Policy Review”, 4(1), s. 143–180. DOI: 10.1111/j.1751-2409.2010.01020.x
- Eisenberg N., Fabes R.A., Spinrad T.L., 2006, *Prosocial development*. W: N. Eisenberg, W. Damon (red.), *Handbook of child psychology*, vol. 3: *Social, emotional, and personality development*. Wiley, New York, s. 646–71. DOI: 10.1002/9780470147658.chpsy0311
- Eisenberg N., Fabes R., Schaller M., Carlo G., Miller P., 1991, *The relations of parental characteristics and practices to children's vicarious emotional responding*. „Child Development”, 62(6), s. 1393–1408. DOI: 10.1111/j.1467-8624.1991.tb01613.x
- Liberska H., Farnicka M. 2015. *Agresywność i zachowania agresywne młodzieży a percypowane przez nią postawy rodzicielskie. Perspektywa rozwojowa*. „Psychologia Rozwojowa”, 20, 4, s. 25–44. DOI: 10.4467/20843879PR.15.020.4463
- Frick P.J., White S.F., 2008, *Research review: The importance of callous-unemotional traits for developmental models of aggressive and antisocial behavior*. „Journal of Child Psychology and Psychiatry”, 49, s. 359–375. DOI: 10.1111/j.1469-7610.2007.01862.x
- Gámez-Guadix M., Straus M.A., Carrobbles J.A., Muñoz-Rivas M.J., Almendros C., 2010, *Corporal punishment and long-term behavior problems: the moderating role of positive parenting and psychological aggression*. „Psicothema”, 22, s. 529–53.

- Grusec J.E., 2011, *Socialization processes in the family: social and emotional development*. „Annual Review of Psychology”, 62, s. 243–269. DOI: 10.1146/annurev.psych.121208.131650
- Juroszek W., Muszyńska S., Pawłowska P., Szołtysik A., 2013, *Percepcja ojców i matek przez studentów pod względem akceptacji, empatii i kongruencji*. „Kwartalnik Naukowy Fides et Ratio”, 3(15), s. 158–180.
- Knopp K., Pudzianowska-Śliwka M., 2014, *Style wychowania samotnych matek a zachowania agresywne ich nastoletnich dzieci*. „Kwartalnik Naukowy Fides et Ratio”, 3(19), s. 174–185.
- Lasota A., 2017, *Association of affective and cognitive empathy with various dimensions of aggression among Polish adolescents*. „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Psychologica”, 10, 11–22. DOI: 10.24917/20845596.10.1
- Llorca, A., Richaud MC., Malonda, E., 2017, *Parenting styles, prosocial, and aggressive behavior: The role of emotions in offender and non-offender adolescents*. „Frontiers in Psychology”, 8, 1246. DOI: 10.3389/fpsyg.2017.01246
- Llorca-Mestre A., Samper-García P., Malonda-Vidal E., Cortés-Tomás M.T., 2017, *Parenting style and peer attachment as predictors of emotional instability in children*. „Social Behavior and Personality” 45, s. 677–694. DOI: 10.2224/sbp.5363
- Maccoby E.E., Martin J.A., 1983, *Socialization in the context of the family: parent-child interaction*. W: P.H. Mussen, E.M. Hetherington (red.), *Handbook of child psychology. Socialization, personality, and social development*. New York, Wiley, s. 1–101.
- May W., 2011, *Geneza zachowań agresywnych*. „Wszystko dla Szkoły”, s. 6, 9–12.
- Michiels D., Grietens H., Onghena P., Kuppens S., 2008, *Parent – child interactions and relational aggression in peer relationships*. „Developmental Review”, 28(4), s. 522–540. DOI: 10.1016/j.dr.2008.08.002
- Penney S., Moretti M.M., 2007, *The relation of psychopathy to concurrent aggression and antisocial behavior in high-risk adolescent girls and boys*. „Behavioral Sciences & the Law”, 25, s. 1–41. DOI: 10.1002/bsl.715
- Plopa M., 2005, *Psychologia rodziny. Teoria i badania*. Kraków, Impuls.
- Plopa M., 2008, *Kwestionariusz retrospektywnej oceny postaw rodziców (KPR-Roc)*. Podręcznik. Wyd. Wizja Press and IT, Warszawa.
- Raskauskas J., Gregory J., Harvey S., Rifshana F., Evans I., 2010, *Bullying among primary school children in New Zealand: relationships with prosocial behaviour and classroom climate*. „Educational Research”, 52(1), s. 1–13. DOI: 10.1080/00131881003588097
- Sitarczyk M., 2016, *Postawy ojcowskie a zachowania agresywne młodzieży*. „Roczniki Pedagogiczne”, 8(44), 4, s. 83–96. DOI: 10.18290/rped.2016.8(44)
- Van Lissa C.J., Hawk S.T., Meeus, W.H., 2017, *The effects of affective and cognitive empathy on adolescents' behavior and outcomes in conflicts with mothers*. „Journal of Experimental Child Psychology”, 158, s. 32–45. DOI: 10.1016/j.jecp.2017.01.002

DIAGNOSIS OF EMPATHY AND AGGRESSION OF TEENAGERS
IN THE CONTEXT OF PARENTAL ATTITUDES

Abstract: The purpose of this research was to investigate the relationship between parental attitudes, empathy, and aggression of adolescent children. Two hundred and one Polish students aged 16 – 18 years participated in this study, they brought up in a full family. IRI (Davis, 1983) was used to measure empathy, Buss & Perry Aggression Questionnaire (1993) was used to measure aggression, and Polish scale KPR-Roc (Plopa, 2008) was used to measure retrospective parenting styles in terms of five attitudes: acceptance/rejection, requirements, autonomy, inconsistencies and overprotecting. The results of these studies show that there is a relationship between parenting attitudes and levels of empathy and aggressive behaviors in children. The ability to take someone's perspective and empathic concern by sons and daughters mainly depends on the attitudes of the same gender parent. For the level of daughters' empathy, the predictions turned out to be mothers' attitudes, while the level of empathy of sons was explained by the fathers' attitudes. Moreover, the lack of positive attitudes of fathers and the intensification of negative ones were related to the inability to cope with their own emotions by young people of both genders and increase their personal distress. Also, the diagnosis of youthful aggression level was considered in the context of positive and negative parental attitudes that can promote or inhibit the aggressiveness of their children. Positive and negative attitudes of both parents were important for the level of aggression of children depending on the type of aggressive action. The direct aggression of girls was explained by the negative attitudes of both parents, and indirect aggression by the attitudes of fathers. In boys, for the level of physical and verbal aggression, the attitudes of mothers turned out to be important, while for indirect aggression like anger and hostility – mainly fathers' attitudes. Studies confirm that both mother and father play an important role in shaping the appropriate social skills of their child. There is a distinct relationship between mothers' and fathers' attitudes and empathic/aggressive behavior of their children.

Keywords: empathy, aggression, adolescents, parental attitudes